

Ольга ШУМІЛІНА,
кандидат мистецтвознавства

МУЗИЧНЕ ПРОЧИТАННЯ ТЕКСТУ 70-го ПСАЛМА В ХОРОВІЙ ТВОРЧОСТІ СЕРЕДИНИ XVIII СТОЛІТТЯ

(Текстологічний аспект дослідження)

Псалми є текстовою основою багатьох піснеспівів православної церкви. Разом із стихирами, ірмосами, тропарями вони формують основний масив богослужбових текстів, який використовувався для оформлення музичної частини церковної служби. Протягом багатьох століть тексти Книги псалмів були головним джерелом натхнення вітчизняних композиторів, що працювали, переважно, в галузі церковної музики.

У різні часи поетика псалмів приваблювала увагу багатьох композиторів. Особливо плідним виявляється XVIII століття, протягом якого у вітчизняній музичній культурі сформувався жанр хорового концерту. Саме в цьому жанрі різноманітний зміст псалмів вперше отримав високохудожнє втілення.

XVIII століття у вітчизняній музичній творчості було часом грандіозних стилістичних змін. Протягом століття церковна музика знаходилася під впливом двох стильових формацій – барокової, що прийшла на першу половину століття і була представлена партесним співом, та класичної, яка стала провідною в хоровому концерті другої половини століття, починаючи з 60-х років. У середині століття відбувався перехід від бароко до класицизму, який пов'язав обидві епохи. Тому в надрах партесної творчості накопичуються нові ознаки, які стануть провідними в хоровій музиці наступного часу, а ранні хорові концерти мають ще залишки традицій партесного стилю і далі розвивають новітні риси, закладені у партесній творчості.

Метою даної статті є розгляд особливостей використання тексту 70-го псалма в хорових концертах середини XVIII століття. Матеріалом для аналізу обрані три концерти, написані на тексти даного псалма:

1) анонімний концерт «Не отвержи мене во время старости», який, виходячи з особливостей фіксації, відноситься до перехідного етапу розвитку жанру вітчизняного хорового концерту (50–60-ті роки XVIII століття), та, у свою чергу, існує у двох варіантах: а) триголосому «партесному», призначеному для ансамблю двох тенорів і баса; б) «хоровому», розрахованому на чотириголосий виконавський склад.

2) хоровий концерт Андрія Рачинського «Не отвержи мене во время старости» – один із ранніх прикладів жанру класичного хорового концерту, написаний у середині XVIII століття (50–60-ті роки);

3) загальновідомий концерт Максима Березовського «Не отвержи мене во время старости» – хрестоматійний зразок жанру вітчизняного хорового концерту, що відноситься до творчості 60–70-х років XVIII століття (можливо, написаний у другій половині 60-х років).

Концерти з'явилися приблизно в один час – у перші десятиліття другої половини XVIII століття. Як бачимо, всі вони починаються зі спільного тексту – «Не отвержи мене во вре-

мя старості», який є дев'ятим рядком 70-го псалма. Популярність саме цього вибраного рядка і взагалі 70-го псалма у другій половині XVIII століття була зумовлена значним розширенням текстових першоджерел у порівнянні з творчістю попередніх етапів, зокрема партесного, в якому даний псалом практично не вживався¹.

Концерти, обрані в якості матеріалу для аналізу, відомі й вивчені нерівномірно та містяться як у друкованих виданнях, так і в рукописних джерелах. З усіх концертів, що розглядаються у статті, опубліковано тільки загальновідомий концерт М. Березовського «Не отвержи мене во время старости» [1, с. 7–27]. У XVIII столітті він був не менш популярним, ніж зараз, про що свідчать численні згадування його в різноманітних документах. Після смерті М. Березовського сучасники навіть припускали, що цей концерт належить перу Д. Бортнянського і взагалі намагались встановити його авторство. Про це, зокрема, йдеться в листі графа В. Орлова до І. Фурсова, написаному в 1787 році: «Наведайтесь у Дмитрия Степановича и уведомите меня, кто сочинил «Ныне силы небесныя» и концерт «Не отвержи мене». Он ко мне писал, что сии сочинения не его...» [10, с. 131].

Д. Бортнянський, хоча й не був автором концерту «Не отвержи мене во время старости», все ж таки мав певне відношення до нього. У реєстрі нотного архіву Д. Бортнянського концерт М. Березовського «Не отвержи мене во время старости» розміщується в розділі «[Произведения] разных сочинителей, вновь исправленные», що вказує на редагування даного твору М. Бортнянським. Ймовірно, що вже у перших виданнях XIX століття (1817–1819 рр. та 1842 р.), а також у публікації Юргенсона (1890 р.) концерт М. Березовського друкувався з виправленнями Д. Бортнянського. Оскільки всі сучасні публікації даного концерту (у збірниках «Історія російської музики в нотних зразках», «Хрестоматія української дожовтневої музики» та «М. Березовський. Хорові твори») ґрунтуються на видіннях XIX століття, можна припустити, що ми знаємо концерт «Не отвержи мене во время старости» М. Березовського у редакції Д. Бортнянського.

Співацькі партії цього концерту, які зустрічаються в кількох рукописних збірниках хорових творів другої половини XVIII століття, не завжди співпадають з відомим музичним текстом, що підтверджує припущення про існування першої, авторської редакції М. Березовського. Так, у збірці хорових концертів так званого «архіву Баха», що знаходиться в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтв України (ф. 441, № 907, од. зб. 1–6), даний концерт зафіксований у дещо іншому варіанті, з певними відмінностями, які стосуються музичного оформлення сольних епізодів першої і третьої його частин. Можливо, що саме цей варіант і є оригінальною версією концерту «Не отвержи мене во время старости» М. Березовського, або наближається до неї, тим більше що укладання рукописної збірки відбувалося під час життя композитора, не раніше 1764–1765 років (детальніше про датування рукописів комплексу пише музикознавець Л. Івченко [4, с. 29]).

Усі інші концерти на текст 70-го псалма не друкувалися, вони виявлені в рукописних колекціях України (Київ) та Росії (Москва).

Концерт Андрія Рачинського зберігається в колекції Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ф. І, комплект Михайлівського Золотоверхого мо-

¹ У ківській колекції партесних рукописів зустрічається тільки один концерт, написаний на текст 70-го псалма. Це концерт «На господа уповай» (ф. 312, 117/113с, № 41), в якому використовуються початкові рядки псалма.

настиря, № 5589 – альт, 5591 – сопрано, 5592 – бас; тенор – втрачено). Про знаходження цього концерту в означеному комплекті вперше повідомив М. Юрченко [14].

Декілька розрізнених копій басової та альтової партії цього концерту зберігаються в інших пам'ятках київської та московської рукописних колекцій. Ці партії мають суттєві розбіжності у порівнянні з нотним текстом вищезазначеного варіанту. Так, в Інституті рукопису НБУВ (м. Київ) в одному з рукописів, що відноситься до київської партесної (!) колекції, вдалося розшукати фрагмент партії баса, зафіксований київською квадратною нотацією (ф. 312, № 123/119с, од. зб. 2, арк. 16–17). У Центральному музеї музичної культури ім. М.І. Глінки (м. Москва) зберігаються дві басові партії концерту А. Рачинського, зафіксовані італійською нотацією, які різняться між собою за нотним текстом і розміщуються в різних рукописних книгах (ф. 283, од. зб. 509, № 14, л. 50 зв. – 53 та ф. 283, од. зб. 861, № 12). В іншій рукописній пам'ятці з ЦММК ім. М.І. Глінки є варіант альтової партії даного концерту (ф. 283, од. зб. 882, № 27, л. 69–71 зв.), також відмінний від київського варіанту. Розходження в партіях дозволяє зробити припущення про те, що концерт «Не отвержи мене во время старости» А. Рачинського міг бути написаним для восьмиголосого хору, з подвоєними співацькими партіями.

Початкові такти концерту А. Рачинського дивовижно збігаються з інципітом, який приводиться в «Каталозі півчої ноти, писаному 19 січня 1793 року» під № 23 (ЦММК ім. М.І. Глінки, ф. 283, од. зб. 25). Цікаво, що в «Каталозі» цей інципіт атрибутований Д. Бортнянському (ноти повного концерту не знайдені). У той же час, М. Ричарева вважає, що в «Каталозі півчої ноти» під № 23 наводиться нотний інципіт не концерту Д. Бортнянського, а втраченого і досі не знайденого двохорного концерту М. Березовського, про який у 1766 році згадував Я. Штелін. [12, с. 59–60]. А. Лебедева-Ємеліна у своєму каталозі російської духовної музики епохи класицизму розміщує даний інципіт у двох розділах, присвячених і М. Березовському [7, с. 28], і Д. Бортнянському [7, с. 110–111]. Усі наведені факти свідчать про те, що певні складності з визначенням авторства концерту виникали ще у XVIII столітті. Очевидно, що до кінця століття, на момент створення «Каталогу півчої ноти» (1793 рік) ім'я автора концерту А. Рачинського було забуто, проте сам концерт, написаний набагато раніше (ще в середині XVIII століття), залишався затребуваним і добре відомим.

На концерт А. Рачинського як на зразок нового стилю хорового співу міг орієнтуватися М. Березовський, створюючи власний варіант прочитання тексту 70-го псалма. Можливо, що саме через це концерт Рачинського сучасники помилково атрибутовували М. Березовському.

Якщо врахувати усі знайдені та відомі на сьогоднішній день партії хорового концерту «Не отвержи мене во время старости» А. Рачинського, то можна отримати подвоєний хоровий склад:

I сопрано – «Каталог півчої ноти». № 23 (є тільки початкові 2,5 такти); II сопрано – НБУВ, ф. 1, од. зб. 5591, арк. 82 зв.–84 зв.; I альт – НБУВ, ф. 1, од. зб. 5589, арк. 1–2 зв.; II альт – ЦММК ім. М.І. Глінки, ф. 283, од. зб. 882, № 27, л. 69–71 зв.; I бас – збереглись дві копії: 1) НБУВ, ф. 1, од. зб. 5592, арк. 46–48 зв.; 2) ЦММК ім. М.І. Глінки, ф. 283, од. зб. 882, № 27, л. 50 зв.–53; II бас – також збереглись дві копії: 1) НБУВ, ф. 312, 123/119с, од. зб. 2, арк. 16–17 (фрагмент третьої, фінальної частини, київська квадратна нотація); 2) ЦММК ім. М.І. Глінки, ф. 283, од. зб. 861, № 12.

Нажаль, втрачена і досі не знайдена тенорова партія (або тенорові партії) концерту

А. Рачинського «Не отвержи мене во время старости», адже в концерті, особливо в першій частині, багато тенорових соло, відновлення яких може не співпасти з оригінальним авторським задумом.

Призначення цього концерту не для чотириголосого, а для восьмиголосого хорового складу непрямо підтверджується згадуванням у документах і публікаціях другої половини XVIII – першої половини XIX століть двухорного концерту «Не отвержи мене во время старости» М. Березовського, що відноситься до раннього етапу творчості композитора і зараз є невідомим. Якщо сучасники ототожнювали концерт А. Рачинського з раннім концертом М. Березовського, і це був один твір, то він мав бути написаним для подвійного хору.

Анонімний концерт «Не отвержи мене во время старости», як і концерт А. Рачинського, належить до творчості середини XVIII століття. М. Рицареві відносить цей концерт до етапу пошуків і виникнення нового стилю хорового концерту, який, на її думку, приходиться на 50–60-ті роки XVIII століття. Виявлення даного концерту в «партесному» і «хоровому» варіантах підтверджує цю версію.

«Партесний» варіант даного концерту, розрахований на триголосий виконавський склад, існує у двох списках: 1) Російська державна бібліотека (м. Москва), ф. 379, од. зб. 115–117, концерт № 59 (склад виконавців – два тенора і бас); 2) Державний історичний музей (м. Москва), Синодальне півче зібрання, № 448, концерт № 10 (склад виконавців – дискант, тенор, бас).

Принципових розходжень між двома «партесними» списками не існує. Основні розбіжності стосуються знаків, які виставляються в нотному тексті. У концерті з Російської державної бібліотеки таких знаків (особливо дієзів) набагато більше, в результаті утворюється дуже велика кількість мажорних тризвуків. Список концерту з Державного історичного музею виявляється на два такти довшим за рахунок незначного розширення кадансових завершень (кількість тактів дорівнюється, відповідно, 73 і 75 тактам). Крім того, він містить деякі редакторські правки, зокрема – додаткові тактові риси, за допомогою яких форма концерту умовно розподіляється на три частини: перша – тт. 1–51; друга – тт. 52–63; третя – тт. 64–75. Такий розподіл наближає одночастинну форму партесного концерту, що складається з декількох контрастних епізодів, до циклічної побудови класичних хорових концертів.

«Хоровий» варіант анонімного концерту «Не отвержи мене во время старости» знаходиться в ЦММК ім. М.І. Глинки, ф. 283, од. зб. 903–906, концерт № 13. На відміну від триголосого «партесного» варіанту, він розрахований на чотириголосий виконавський склад, тому розміщення тематичного матеріалу в співацьких партіях стає дещо іншим. Так, партія першого тенора з «партесного» варіанту передається до сопранового голосу (доречі, і в списку з ДІМ ця партія була доручена дискантовому голосу), партії другого тенора і баса залишаються, відповідно, в теноровому і басовому голосах, а в основу альтової партії покладено новий музичний матеріал.

Крім доданого альтового голосу, в «хоровій» версії концерту з'являється новий розділ, в основу якого покладений текст «Да постыдятся и исчезнут...». Він розширює загальний обсяг концерту (до 97 тактів) і кардинально змінює його внутрішню структуру, яка набуває риси чотиричастинного циклу: I частина «Не отвержи мене» (тт. 1–50), II частина «Боже мой, не удался о мене» (тт. 51–61), III частина «Да постыдятся и исчезнут»

(тт. 62–85), IV частина «Аз же всегда возуповаю» (тт. 86–97).

Фіксація «хорового» варіанту анонімного концерту «Не отвержи мене во время старости» має всі риси, властиві для запису зразків хорової творчості другої половини XVIII століття. Це використання круглої «італійської» нотації та італійських позначень динаміки (f, p) і темпів (двічі – Largo на початку концерту в альтовій партії, та Andante – на початку другої частини в сопрановій і теноровій партіях), спеціальне виділення подвійних тактових рисок між частинами, наявність великої кількості форшлагів у сопрановій і теноровій партіях, divizi басової партії та ін. Такі ж особливості зустрічаються в рукописних партіях хорових концертів А. Рачинського і М. Березовського (крім фрагмента басової партії А. Рачинського, зафіксованої київською квадратною нотацією).

Порівнюємо, як використовуються варіанти тексту 70-го псалма авторами концертів «Не отвержи мене во время старости». Для цього наведемо тексти кожного з концертів, розташували їх у «хронологічному» порядку та виділяючи всі відмінності.

АНОНІМ («партесний» варіант). Одночастинний

9: Не отвержи мене во время старости; внегда оскудевати крепости моей, не остави мене.

10: Яко реша врази мои мне и стригущии душу мою совещаша в купе,

11: глаголюще: «Оставил есть его Бог; пожените и измените его, яко несть избавляя».

12: Боже мой! не удалися от мене; Боже мой! в помощь мое вонми.

14: Аз же всегда возуповаю на Тя и призову на всяку похвалу Твою.

АНОНІМ («хоровий» варіант). Перша частина:

9: Не отвержи мене во время старости; внегда оскудевати крепости моей, не остави мене.

10: Яко реша врази мои мне и стригущии душу мою совещаша в купе,

11: глаголюще: «Оставил есть его Бог; пожените и измените его, яко несть избавляя».

Друга частина:

12: Боже мой! не удалися от мене; Боже мой! в помощь мое вонми.

Третя частина:

13: Да постыдятся и исчезнут оклеветающии душу мою; да облукются в студ и срам ищущии злая мне!

Четверта частина:

14: Аз же всегда возуповаю на Тя и призову на всяку похвалу Твою.

АНДРІЙ РАЧИНСЬКИЙ

Перша частина:

9: Не отвержи мене во время старости моя; внегда оскудевати крепости моей, не остави мене.

Друга частина:

10: Яко реша врази мои мне и стрегущии душу мою совещаша в купе,

11: глаголюще: «Оставил есть его Бог; пожените и имите его, яко несть избавляя».

12: Боже мой! не удалися от мене; Боже мой! в помощь мою вонми.

Третя частина:

13: Да постыдятся и исчезнут оклеветающии душу мою; да облукются в студ и срам ищущии злая мне!

МАКСИМ БЕРЕЗОВСЬКИЙ

Перша частина:

9: Не отвержи мене во время старости моея; внигда оскудевати крепости моей, не остави мене.

Друга частина:

10: Яко реша врази мои мне и стрегущии душу мою совещаши в купе,

11: глаголюще: «Бог оставил есть его; пожените и имите его, яко несть избавляяй».

Третя частина:

12: Боже мой! не удалися от мене; Боже мой! в помощь мою вонми.

Четверта частина:

13: Да постыдятся и исчезнут оклеветающии душу мою; (рядок не завершений).

Як бачимо, тексти концертів різняться тільки за особливостями використання 13-го і 14-го рядків псалма, тобто за своїм закінченням. Текст обох зазначених рядків присутній тільки в «хоровій» версії анонімного концерту. В «партесному» варіанті немає тринадцятого рядка, і тому після тексту дванадцятого рядка одразу йде чотирнадцятий. А. Рачинський, навпаки, з двох останніх рядків використовує тільки тринадцятий, закінчуючи ним свій концерт. У М. Березовського навіть і тринадцятий рядок не завершується (чотирнадцятого немає взагалі), тобто композитор у своєму концерті використовує найменшу кількість тексту.

Залежно від особливостей використання 13-го та 14-го рядків 70-го псалма, в концертах по-різному відбувається компонування тексту в частинах:

– в «хоровому» варіанті анонімного концерту: I частина – 9–11, II частина – 12, III частина – 13–14;

– в концерті А. Рачинського: I частина – 9, II частина – 10–12, III частина – 13;

– у концерті М. Березовського: I частина – 9, II частина – 10–11, III частина – 12, IV частина – 13 (рядок незакінчений).

Музичне наповнення частин також виявляє свої особливості. Розглянемо, наприклад, початкові музичні теми. В усіх концертах вони є подібними за своїм образно-емоційним станом, викладаються в повільних темпах і мінорних тональностях. У концерті М. Березовського основна тема першого Adagio (d-moll) представляє собою поглиблений роздум, сповнений тривоги та відчаю. Для неї характерна емоційна стриманість, крізь яку «пробиваються» експресивні інтонації. У створенні цього стану не останню роль відіграє спосіб викладення теми, яка починається в басових голосах і далі імітаційно передається в інші співацькі партії, поступово охоплюючи весь діапазон хору.

У концерті А. Рачинського початкове Andante (c-moll) також відкривається викладенням теми в басовому голосі. Її інтонації перекликаються з першою темою концерту М. Березовського, але в ній немає такого поєднання стриманості й напруженості. Це досить виразна тема, заснована на хвилеподібному різноспрямованому мелодичному русі. Вона далі не проводиться імітаційно, а доповнюється іншим тематичним матеріалом в партії сопрано.

В обох варіантах анонімного концерту тема початкового Largo (d-moll) основана не на сольному, а на хоровому викладенні, в якому беруть участь всі партії хору, крім тенора. Проте, загальний емоційний стан теми має багато спільних рис з початковими темами

концертів М. Березовського і А. Рачинського. Головні якості – стриманість, яка проявляється в неквапливості проголошення музичних реплік, та експресивність, підкреслена інтонаціями збільшеної секунди і збільшеної квати (на останню деталь звертає увагу М. Рицарева).

Подібні особливості виявляються при порівняльному аналізі музичного змісту наступних розділів. Тематичний матеріал концерту М. Березовського є самим зрілим, його викладення відрізняється логічністю, продуманістю, чіткою драматургічною спрямованістю. Однак, і в концертах А. Рачинського та анонімного автора можна прослідкувати деякі аналогії з характером викладення матеріалу концерту М. Березовського. Так, в обох концертах під час музичного прочитання рядків «Яко реша врази мои мене» вживається акордово-гармонічна фактура і прискорюється рух; різними засобами виділяється пряма мова на словах «Оставил есть его Бог» (також в обох концертах), вводиться імітаційне викладення на словах «Пожените и измените его» та відтворюється молитовний стан на словах «Боже мой! не удалися от мене» (в анонімному концерті).

Найсуттєвіші відмінності між концертами спостерігаються в музичному втіленні останніх рядків використаного тексту (починаючи від слів «Да постыдятся и исчезнут»). Ці рядки стали знаменитими саме завдяки драматичній фінальній фугі з концерту М. Березовського. У концерті А. Рачинського даний текст, продовжений до кінця рядка, також став основою для фінальної фуґи, проте вона не драматична, а скоріше навпаки, наповнена радісним життєствердженням, протиставленим лірико-драматичному характеру першої частини. У «хоровому» варіанті анонімного концерту на текст 13-го рядка 70-го псалма написана досить розгорнута третя частина (в «партесному» варіанті цей текст не використовується взагалі). Хоча вона не поліфонічна, проте стрімкість руху і мінорний лад (тональність a-moll) надають характеру цієї частини більшу подібність до фінальної фуґи М. Березовського, ніж А. Рачинського. Анонімний концерт має ще фінальне завершення, в основі якого – текст 14-го рядка (в концертах М. Березовського і А. Рачинського він не вживається). Цей фінал сприймається як драматична післямова.

Виходячи з аналізу концертів, написаних на текст 70-го псалма, стає очевидним, що М. Березовський був не першим композитором, який звернувся до рядків «Не отвержи мене». Напевно, він спирався на власний виконавський та слуховий досвід, виконуючи або слухаючи концерти, створені на текст 70-го псалма, і, можливо, протягом деякого часу виношував ідею свого концерту.

Ранній, двохорний варіант концерту «Не отвержи мене во время старости» М. Березовського, який не зберігся до наших часів (а, можливо, його досі не виявлено і ця знахідка ще чекає на нас), міг би в певній мірі розкрити «лабораторію творчих пошуків» композитора, що привели його до написання справжнього шедевр. Саме концерт М. Березовського став найдосконалішим, високохудожнім втіленням тексту 70-го псалма у середині XVIII століття, тому протягом наступного часу до нього не звертались інші композитори.

1. Березовский М. Хоровые произведения / Сост., ред., вступ. статья М. Юрченко. – К.: Музична Україна, 1989. – 112 с.

2. Виноградова Г. Трехголосные партесные «концерты» из рукописных сборников второй половины XVI – конца XVIII веков // Русская хоровая музыка XVI–XVIII веков /

Сборник трудов ГМПИ им. Гнесиных. – М., 1986. – Вып. 83. – С. 118–136.

3. Гусарчук Т.В. Українська хорова спадщина другої половини XVIII століття в нотних джерелах // Збірник наукових праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 2. – К.: Інститут української археографії НАН України, 1997. – С. 123–159.

4. Івченко Л. Справа № 907 // Музика. – 2001, № 4–5. – С. 28–30; № 6. – С. 25–26.

5. История русской музыки. В 10-ти томах. – Т. 3: XVIII век. Часть 2-я / Под ред. Ю.В. Келдыша, О.Е. Левашовой, А.И. Кандинского. – М.: Музыка, 1985. – 434 с.

6. Корній Л. Історія української музики. – Ч. 2: Друга половина XVIII століття. – Київ–Харків–Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1998. – 387 с.

7. Лебедева-Емелина А.В. Русская духовная музыка эпохи классицизма (1765–1825). Каталог произведений. – М.: «Прогресс-Традиция», 2004. – 656 с.

8. Протопопов Вл. Полифония в русской музыке XVII – начала XX в. / История полифонии.– М.: Музыка, 1987. – Вып. 5. – 319 с.

9. Рыцарева М. Композитор М.С. Березовский: Жизнь и творчество. – Л.: Музыка, 1983. –144 с.

10. Рыцарева М.Г. Русский хоровой концерт второй половины XVIII века: Проблемы эволюции стиля: Дисс. ... докт. искусствовед. – К.: КГК им. П.И. Чайковского, 1989. – 317 с.

11. Скребков С. Эволюция стиля в русской хоровой музыке XVII–XVIII веков // С. Скребков. Избранные статьи. – М.: Музыка, 1980. – С. 171–187.

12. Штелин Я. фон. Известия о музыке в России // Музыка и балет в России XVIII века. – Л., 1935. – С. 94–198.

13. Шуміліна О.А. Перехідні процеси в українській партесній музиці середини XVIII століття (за матеріалами київської колекції рукописних пам'яток). – Дис. ... канд. мистецтвознавства. – К.: НМАУ ім. П. І. Чайковського, 2004. – 301 с.

14. Юрченко М. Невідомий концерт Максима Березовського // Музика. – 1995, № 5. – С. 18–21.